

ORLANDO
FIGES

premedia

ORLANDO
FIGES

**REVOLUČNÉ
RUSKO**

1891-1991

Z angličtiny preložil Igor Slobodník

Orlando Figes:
Revolučné Rusko 1891 – 1991

Prvé vydanie
www.premedia.sk

Jazyková redakcia Martin Grbjar
Zodpovedný redaktor Ján Gregor
Grafická úprava textu Izabela Koska
Obálka Martin Mistrík – Zelenaluka.sk

Copyright © Orlando Figes, 2014
All Rights Reserved
Translation © Igor Slobodník, 2015

ISBN 978-80-8159-250-8

OBSAH

<i>PodĎakovanie</i>		7
<i>Úvod</i>		9
Prvá kapitola	Začiatky	17
Druhá kapitola	„Generálka“	39
Tretia kapitola	Posledná nádej	57
Štvrtá kapitola	Vojna a revolúcia	75
Piata kapitola	Februárová revolúcia	91
Šiesta kapitola	Leninova revolúcia	115
Siedma kapitola	Občianska vojna a zrod sovietskeho zriadenia	137
Ôsma kapitola	Lenin, Trockij a Stalin	157
Deviata kapitola	Zlatý vek revolúcie?	169
Desiata kapitola	Veľký zlom	187
Jedenásta kapitola	Stalinova kríza	203

Dvanásta kapitola	Komunizmus na ústupe?	219
Trinásta kapitola	Veľký teror	237
Štrnásta kapitola	Revolúcia na vývoz	255
Pätnásta kapitola	Vojna a revolúcia	277
Šestnásta kapitola	Revolúcia a studená vojna	287
Sedemnásta kapitola	Začiatok konca	305
Osemnásta kapitola	Zrelý socializmus	325
Devätnásta kapitola	Posledný bolševik	343
Dvadsaata kapitola	Verdikt	361
<i>Poznámkový aparát</i>		373
<i>Stručný zoznam doplnkového čítania</i>		383

Pod'akovanie

Chcem sa poďakovať redaktorom, Simonovi Winderovi z vydavateľstva Penguin a Sare Bershtelovej z vydavateľstva Metropolitan, Marine Kempovej z Penguin, ktorá prečítala druhú verziu, ako aj Billovi Bowringovi. Osobitná vďaka patrí mojej agentke Deборе Rogersovej, lebo dohliadla na celý cyklus mojich kníh o revolučnom Rusku, z ktorého čerpajú aj nasledujúce stránky.

Úvod

Mojím zámerom je ponúknuť stručný prehľad ruskej revolúcie v jej širokom oblúku a preskúmať jej storočné dejiny ako jeden revolučný cyklus. V rozprávaní kladím začiatok revolúcie do 19. storočia (presnejšie do roku 1891, keď reakcia verejnosti viedla k tomu, že sa po prvý raz ocitla na trajektórii neodvratne vedúcej ku konfliktu so samodržavím) a končím pádom sovietskeho režimu roku 1991.

Niekomu sa môže zdať zvláštne rozvrhnúť revolúciu na celé storočie dejín. Väčšina krátkych monografií venovaných tejto téme sa zameriava na obdobie bezprostredne pred rokom 1917 a po ňom. Ak však chceme pochopiť korene revolúcie, jej násilnú povahu a tragickú cestu od oslobodenia k diktatúre, musíme sa pozorne prizrieť cárскеj minulosti; a ak chceme postihnúť jej pretrvávajúce dôsledky, musíme ju zasadiť do širšieho kontextu sovietskych dejín. Mnohé z tém úvodných kapitol venovaných rokom cárizmu – chýbajúca politická protiváha štátnej moci; odcudzenie vzdelaných vrstiev prostému ľudu; dedinská zaostalosť a chudoba, ktoré vyhnali množstvo roľníkov za lepším životom do priemyselných centier; donucovací základ moci v Rusku a extrémizmus socialistickej inteligencie – sa opäť vynára v neskorších kapitolách venovaných roku 1917 a sovietskemu zriadeniu.

Kedy sa skončila ruská revolúcia? Historici jej koniec datujú rozlične, v závislosti od toho, aký príbeh chcú rozpovedať, a pre každý z letopočtov sa prirodzene nájdu dobré dôvody. Niektorí rozprávanie uzatvárajú rokom 1921 s koncom občianskej vojny, keď bol ozbrojený odpor voči bolševikom definitívne zlomený a sovietska diktatúra sa konsolidovala. Iní svoje práce končia

smrťou Lenina roku 1924, ako som to urobil v knihe „Ľudská tragédia“, z ktorej čerpám aj v predkladanom diele, argumentujúc, že ak sa do tohto letopočtu neetablovala prax, určite vznikli prinajmenšom základné inštitúcie stalinského režimu. Niekoľko kolegov skončilo rokom 1927, porážkou Trockého a ľavicovej opozície; alebo rokom 1929, s nástupom nového revolučného vzopätia v podobe umelo urýchľovanej industrializácie a kolektivizácie prvej päťročnice, naznačujúc tak, že za významný dôsledok roku 1917 treba pokladať stalinskú ekonomiku.

Sheila Fitzpatricková, jedna z najvplyvnejších historiografičiek sovietskeho obdobia, uzatvára krátke dejiny revolúcie v polovici 30. rokov, v časoch zdanlivého ústupu od jej utopických cieľov, keď štrukturálne hospodárske zmeny stalinovej revolúcie nadobudli podobu systému. Ako neskôr pripustila, chcela tým evokovať, že Veľký teror rokov 1937 – 38 ponúkol „strašné post scriptum“ revolúcie, predstavoval odchýlku vysvetliteľnú obavami režimu z vojny, hoci v skutočnosti tvoril jeho neodmysliteľnú súčasť – bol najvyššou z viacerých vln teroru, ktorého pôvod možno nájsť len v neistote sovietskeho režimu, siahajúcej do roku 1917. Fitzpatricková konštatuje, že ak by sme si od dejín ruskej revolúcie odmysleli Veľký teror, bolo by to ako písať o Veľkej francúzskej revolúcii roku 1789 a nespomenúť vládu teroru rokov 1793 – 94, vďaka ktorej sa väčšine z nás táto udalosť vryla do pamäti.

Veľký teror nebol poslednou vlnou násilia rozpútaného sovietskym štátom. Osadenstvo pracovných táborov Gulagu, ktorý Solženicyyn pokladá za jadro boľševického experimentu, nedosiahlo najvyšší stav roku 1938, ale roku 1952. Ukončiť rozprávanie o dejinách revolúcie v okamihu zastavenia Veľkého teroru preto nedáva veľký zmysel. Rovnako tak nedáva zmysel ani jeho ukončenie roku 1939 alebo 1941. Druhá svetová vojna revolúciu neprerušila. Rozvinula ju do hĺbky aj do šírky. Boľševizmus sa počas vojny ocitol vo svojom živle – so svojou vojenskou disciplínou a kultom prinášania obetí, svojou pripravenosťou pri dosahovaní vlastných cieľov nehladiť na množstvo zmárnených ľudských

životov, a svojou schopnosťou militarizovať prostredníctvom plánovanej ekonomiky masy bol ako zrodený pre boj. Revolúcia akoby prešla procesom nového zakalenia, vojna ju urobila ešte odolnejšou. Vďaka Červenej armáde a jednotkám NKVD sovietske impérium upevnilo moc na jeho periférii, teda na západnej Ukrajine a v Pobaltí; mestá a dediny tu očistilo od státisícov národne orientovaných povstalcov, repatriovaných sovietskych vojakov či „kolaborantov“ a vyviezlo ich do Gulagu. Bolševici silou zbraní rozšírili ruskú revolúciu do strednej a východnej Európy – najprv v rokoch 1939 – 40 a neskôr roku 1945.

Studenú vojnu treba v tomto zmysle pokladať za pokračovanie medzinárodnej občianskej vojny rozpútanej bolševikmi roku 1917. Globálne ambície vodcov revolúcie sa významnejšie nezmenšili – od ich prvého pokusu rozšíriť napadnutím Poľska roku 1920 sovietsku moc do Európy až po ich posledné zahraničné dobrodružstvo v Afganistane po roku 1979. Leninovo uchopenie moci vychádzalo z predpokladu, že revolúcia sa nemôže udržať v jednej, navyše zaostalej roľníckej krajine ako Rusko, že potrebuje podporu revolúcií v rozvinutejších priemyselných štátoch, ktoré by jej poskytli zdroje potrebné na industrializáciu: kým jestvoval kapitalizmus, bol konflikt na život a na smrť medzi socializmom a kapitalistickými mocnosťami neodvratný. Stalin, Chruščov, Brežnev a Andropov, na rozdiel od Gorbačova, boli presvedčenými leninovcami.

Až do zániku sovietskeho režimu jeho vedúci predstavitelia verili, že pokračujú v revolučnom diele započatom Leninom. Ich spôsob vládnutia sa, samozrejme, časom menil, najmä po Stalinovej smrti, keď sa zriekli použitia masového teroru, ale vždy samých seba vnímali ako Leninových nasledovníkov pracujúcich na dosiahnutí rovnakých utopických cieľov, aké si vytýčili zakladatelia sovietskeho štátu: komunistickej spoločnosti, hmotného blahobytu pre proletariát a nového kolektívneho typu človeka. Práve preto som si istý, že sa dá presvedčivo obhájiť periodizácia revolúcie v podobe jediného storočného cyklu končiaceho sa zrútením sovietskeho systému roku 1991.

V tomto dlhšom cykle sa usilujem vysvetliť vzostup a pád revolúcie v jej troch generačných fázach. Prvá zodpovedá dĺžke života starých bolševikov, z ktorých väčšina sa narodila v 70. a 80. rokoch 19. storočia a ak neumreli do rozpútania Veľkého teroru, padli mu za obeť. Ich utopické ideály a spartánsku stranícku kultúru vojenskej jednoty a disciplíny formovali roky konšpirácie a zápasov v ilegality. Revolučnú silu však bolševici čerpali z kataklizmy prvej svetovej vojny – ktorá akoby na jednej strane devalvovala hodnotu ľudského života a na strane druhej ponúkla možnosť zmeniť povahu ľudstva na troskách ním zavineného ničenia – a vrchol deštruktívneho zápalu dosiahli počas občianskej vojny, z ktorej vyšli ako víťazi, s ešte silnejším presvedčením, že nedobytné pevnosti nejestvujú. Z krvavého bojového poľa sa vybrali na cestu budovania novej spoločnosti. Nedokázali však prekonať problém roľníctva – rodinných farmárov s malými kúskami pôdy, ktorí tvorili tri štvrtiny obyvateľstva krajiny a prevládali v jej hospodárstve – s ich individualistickými prístupmi, patriarchálnymi zvykmi a pripútanosťou k staroruskému svetu dediny a cirkvi. Primnohým novým podporovateľom strany – roľníckym synom a dcéram unikajúcim pred „zaostalosťou“ dediny za lepším životom – sa zdalo, že revolúcii sa nedarí prekonať roľnícke Rusko dostatočne rýchlo.

Tu treba hľadať korene Stalinovej „revolúcie zhora“, druhej fázy skúmaného cyklu, ktorá sa začala päťročnicou rokov 1928 – 32. Stalinistická vízia modernity vliala čerstvú energiu utopickým nádejám bolševikov. Mobilizovala celé nové pokolenie nadšencov – mladých ambiciózných robotníkov, úradníkov a technikov, narodených na prelome 19. a 20. storočia a vedených k osvojeniu si sovietskych hodnôt – ktorí presadili Stalinovu politiku bleskovej kolektivizácie a industrializácie a ktorí vďaka čistkám 30. rokov zaujali miesta niekdajšej elity. Kolektivizácia znamenala skutočnú revolúciu sovietskych dejín – úplný rozchod s roľníckym spôsobom života, ktorý sa vyvíjal dlhé storočia – a katastrofu, z ktorej sa už krajina nikdy nespamätala. Šlo o sociálny holokaust – vojnu proti roľníkom – v ktorom z koreňov vytrhli milióny v potu tváre

pracujúcich rodín, vyhнали ich z domovov a rozprášili po celom Sovietskom zväze. Toto kočovné obyvateľstvo sa stalo rezervoárom pracovnej sily sovietskej priemyselnej revolúcie, zapĺňalo veľké mestá, staveniská a pracovné tábory Gulagu.

Stalinom v 30. rokoch vybudovaná priemyselná infraštruktúra pretrvala až do konca sovietskeho zriadenia. Jeho päťročnice sa stali modelom komunistického rozvoja na celom svete. Mali stáť aj za vojenským víťazstvom ZSSR roku 1945 – a to sa naopak podľa sovietskej propagandy malo stať ospravedlnením všetkého, k čomu došlo od Októbrovej revolúcie. Úspechy však boli vykúpené krvou miliónov obetí – podstatne početnejších, než sme si pred otvorením archívov, teda pred rokom 1991 vedeli predstaviť – štát za ne zaplatil takú vysokú cenu, že historici sa chtiac-nechtiac musia zamýšľať nad morálnou povahou stalinského režimu spôsobom, ktorý bol v minulosti vyhradený skúmaniu nacizmu.

Chruščovov prejav demaskujúci Stalina ako zločinca označuje začiatok tretej a poslednej fázy revolúcie. Sovietsky systém sa už z krízy dôvery spôsobenej Chruščovovými odhaleniami na XX. zjazde strany roku 1956 nikdy nespamätal. Nasledujúcich 30 rokov boli politické špičky rozdelené v otázke, nakoľko možno stavať na Stalinovom dedičstve, či aspoň priznávať jeho vplyv nad rámec Stalinovej úlohy ako lídra v časoch vojny. V krajine došlo k rozkolu medzi Stalinovými obeťami a ľuďmi, ktorí opatrovali jeho pamiatku, alebo pociťovali hrdosť na sovietske úspechy dosiahnuté pod Stalinovým vedením. Prejav sa však stal okamihom pravdy pre mladšiu generáciu, ktorá svoju identitu odvodzovala od rokov Chruščovovho odmäku (*šestidesiatniki*, teda „ľudia šesťdesiatych rokov“), medzi nimi aj pre vtedy ešte neznámeho absolventa Právnickej fakulty Moskovskej štátnej univerzity z roku 1955 menom Michail Gorbačov, ktorého myšlienky obnovy socializmu vyrástli z Chruščovovho programu destalinizácie.

Výzvou, ktorej čelili všetci neskorší sovietski lídri, bolo udržať vieru verejnosti v revolúciu v situácii, keď sa menila na čoraz vzdialenejšiu dejinnú udalosť. Osobitne ostro tento problém

vyvstal v prípade pokolení narodených po roku 1945: boli príkladí aj na to, aby si vytvorili silnejší vzťah k Veľkej vlasteneckej vojne, po „Veľkej októbrovej socialistickej revolúcii“ druhému najdôležitejšiemu legitimizujúcemu mýtu ZSSR. Povojnová generácia sovietskych *baby boomerov*, vzdelanejšia a sofistikovanejšia ako stalinské pokolenie, sa dokázala viac než dejinami či ideálmi revolúcie nadchnúť západnou hudbou, filmom a módou. Stal sa tak koniec sovietskeho zriadenia neodvratným? Je každá revolúcia trvajúca tak dlho ako dejiny Sovietskeho zväzu odsúdená, aby sa vyčerpala, aby zahynula na starobu? „Čínska koncovka“ (liberalizácia ekonomiky v podmienkach štátu jednej strany) mohla na prechodné obdobie predstavovať alternatívu k sovietskemu vedeniu stelesňovanému Andropovom a neskôr Gorbačovom, hoci možno vyjadriť pochybnosť, či by hospodárska modernizácia dokázala zachrániť systém na dlhšie (sovietske obyvateľstvo sa odnaučilo pracovať). V konečnom dôsledku sa však príčinou zrútenia systému stalo Gorbačovovo presvedčenie o nevyhnutnosti politickej reformy – presvedčenie prameniace z jeho leninských ideálov.

Roku 2017 sa budú svetové médiá zamýšľať nad revolúciou sto rokov od jej vypuknutia. Ponúkne dobrú príležitosť ohliadnuť sa za rokom 1917. S odstupom jednej generácie od pádu sovietskeho režimu táto udalosť vystupuje v jasnejšom svetle, nielen ako súčasť politických dejín studenej vojny či soviétológie, ale ako história, sled udalostí s jeho počiatkom, stredom a zakončením.

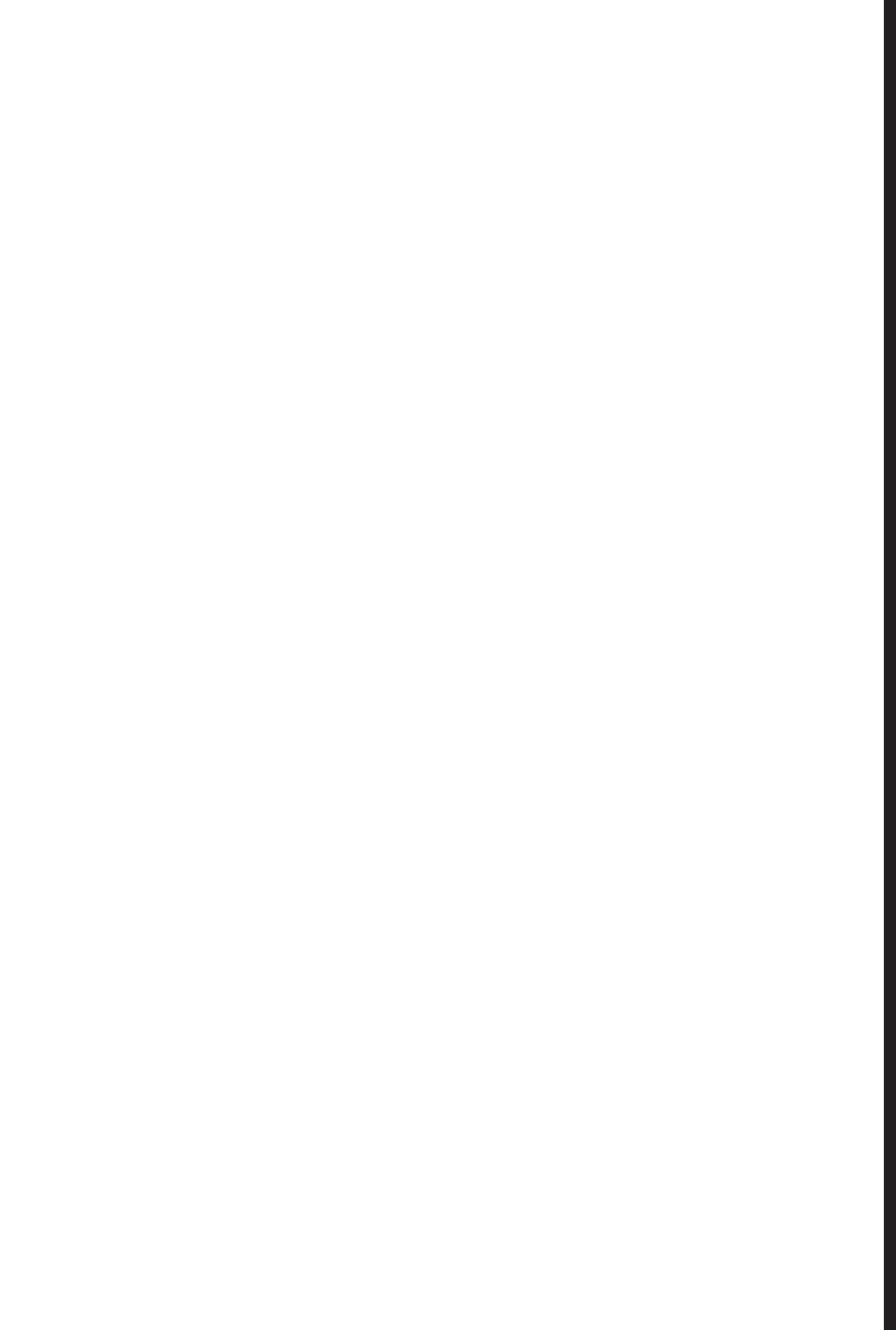
Spätný pohľad nám z väčšieho odstupu umožňuje vidieť revolúciu v novej perspektíve a znovu si klásť zásadné otázky: prečo Rusko? Prečo Lenin? Prečo Stalin? Prečo zlyhala? A čo to všetko znamenalo? Tieto otázky si uchovávajú rovnakú relevanciu na počiatku novej storočnice, akú mali počas tej končiacej.

Ak sa na revolúciu pozrieme očami súčasníka, vidíme ju v úplne inom svetle než roku 1991. Viac než kedykoľvek predtým sa nám komunizmus javí ako čosi prichádzajúce z uzavretej historickej epochy. Kapitalizmus zažíva vlastné krízy, ale s výnimkou

Úvod

Severnej Kórey niet krajiny, ktorá by vnímala sovietsky model plánovanej ekonomiky ako skutočnú alternatívu, neplatí to ani pre Čínu či Kubu. Postavenie Ruska ako svetovej mocnosti výrazne oslablo. Jeho strata impéria a zahraničného vplyvu bola natoľko dramatická, až sa človek musí zamýšľať, čo vlastne tak dlho držalo Sovietsky zväz a jeho satelity pohromade. Napriek vpádu na Ukrajinu už Rusko nepredstavuje agresívnu hrozbu ako kedysi. Nemá už potenciál vyvolávať a viesť vojny za jeho hranicami.

Hospodársky dnes Rusko ponúka matný odlesk mocnosti, ktorú predstavovalo krátko pred vypuknutím prvej svetovej vojny. Sedem desaťročí komunizmu krajinu zrazilo na kolená. Rozmachu, ktorý by pred dvoma desaťročiami nik nepredpokladal, sa však v Rusku dožila autoritárska štátna tradícia. Práve obroda tejto tradície postavená na Putinovom vzývaní sovietskej minulosti nás núti, aby sme sa na bolševizmus – vrátane jeho východisk a jeho dedičstva – pozreli v široko vyklenutom historickom oblúku.

prvá kapitola

ZAČIATKY

Po roku poznačenom výčinní počasia hrozil v lete roku 1891 roľníkom na juhovýchode Ruska hlad. Osivo, ktoré zasiali predošlú jeseň, nemalo kedy vzklíčiť, pretože mrazy udreli veľmi skoro. Tú zimu napadlo málo snehu, ktorý by ochránil oziminy pred chladom. S jarou prišli vetry, ktoré odniesli vrchnú vrstvu pôdy, a netradične skoro, už v apríli sa začalo dlhé a suché leto. Sto dní nepadla ani kvapka vody. Studne a rybníky vyschli, slnkom spálená zem popukala, lesy zhnedli a pozdĺž ciest umieral dobytok.

Na jeseň sa už územie zasiahnuté hladomorom rozprestieralo od Uralského pohoria po Ukrajinu, dosiahlo dvojnásobne väčšiu rozlohu než Francúzsko a žilo na ňom 36 miliónov ľudí. Oslabnutí roľníci sa utiahli do chalúp. Prežívali na „hladovom chlebe“ pečenom z ražných pliev zmiešaných s mrlíkom, machom a kôrou, ktorá pecňom dodávala trpkú chuť a žltú farbu. Každý, komu ešte ostali nejaké sily, si zbalil svojich päť slivák a pobral sa, kam ho oči viedli, cesty sa čoskoro zaplnili kárami utečencov. A potom vypukla cholera a týfus, ktoré do konca roku 1892 pripravili o život pol milióna ľudí.

Vláda na túto situáciu zareagovala neobratne. Najprv pred ňou zatvárala oči, eufemisticky hovorila o „slabej úrode“ a novinárov vystríhala pred písaním článkov o hladomore, hoci mnohí – bez toho, aby výraz použili – už o situácii stihli informovať. To stačilo, aby verejnosť zaskočená a znepokojená chýrmi o katastrofálnom nedostatku potravín dospela k záveru, že vláda je súčasťou sprisahania, ktorého cieľom je pred ňou utajiť pravdu. V tlači sa objavili články o skostnatelých úradníkoch, ktorí pred pridelením potravinovej pomoci požadovali „štatistické dôkazy“, že jej príjmom naozaj neostal iný spôsob obživy. Najväčšie rozhorčenie verejnosti však vyvolal vládny odklad zákazu vývozu

obilia do polovice augusta, keď už kríza niekoľko týždňov zúrila, aby ešte obchodníci na poslednú chvíľu stihli splniť zahraničné zmluvné záväzky, a potraviny, ktoré mohli pomôcť hladujúcim roľníkom, zmizli za hranicami krajiny. Ešte aj v tomto období sa ministerstvo financií zákazu bránilo; hospodársku politiku práve tohto rezortu (zvyšovanie daní na spotrebný tovar, aby boli roľníci nútení predať viac obilia) verejnosť pokladala za hlavnú príčinu hladomoru. Nešťastne formulované oficiálne heslo znelo: „Nemusíme sa najesť do sýtosti, ale vyvážať budeme“.¹

Vláda, ktorej sa situácia vymkla z rúk, bola nútená obrátiť sa s prosbou o pomoc na verejnosť. Ukázalo sa, že šlo o historický okamih, pretože výzva vytvorila priestor pre silnú novú vlnu verejnej aktivity a diskusie, nad ktorou vláda stratila kontrolu a ktorá sa z filantropickej rýchlo zmenila na politickú.

Verejnosť zareagovala mimoriadne rozhodne. „Verejne činné osobnosti“ založili stovky výborov, ktorých úlohou bolo organizovať finančné zbierky na pomoc hladujúcim roľníkom. Tisíccky občanov vedených milosrdenstvom sa zapojili do podporných tímov organizovaných zemstvami – okresnými radami, v ktorých hrala hlavnú úlohu liberálna šľachta a ktoré od ich ustanovenia roku 1864 v prospech dedinského obyvateľstva mnoho vykonali (starali sa o stavbu škôl a nemocníc, poskytovali poľnohospodársku pomoc a úvery, zbierali štatistické údaje o živote roľníctva). Slávni spisovatelia ako Tolstoj a Čechov (ktorý bol zároveň lekárom) odložili pero, aby sa zapojili do kampane na pomoc roľníkom. Tolstoj zodpovednosť za vypuknutie hladomoru pripísal spoločenskému zriadeniu, pravoslávnej cirkvi a vláde: „Za to všetko môžu naše hriechy. Odhradili sme sa od našich bratov a napraviť to môže jediné – pokánie, zmena spôsobu života a zbúranie múrov medzi nami a ľudom.“² Jeho poslanstvo sa v morálnom svedomí liberálnej časti verejnosti, ktorú ťažila odtrhnutosť od roľníctva a pocit previnenia plynúci z vlastných privilégií, stretlo s obrovským ohlasom.

Ruskú spoločnosť hladomor silne spolitizoval a od roku 1891 jej opozícia voči vláde nadobúdala čoraz organizovanejšiu formu.